

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ**

**Б. ЖАМГЫРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 07.21.628 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 392:394:3+397:904 (575.2) (043.3)

РЫСМЕНДЕЕВА НАЗГУЛ КАЧКЫНБАЕВНА

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЧҮКӨ ОЮНДАРЫ

07.00.07 - этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча
тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы КМУнун Э.Ж.Маанаев атындагы Тарых жана социалдык-укуктук билим берүү факультетинин Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси:

Чороев (Чоротегин) Тынчтыкбек Кадырмамбетович,
тарых илимдеринин доктору, Ж.Баласагын атындагы КУУнун
Чөлкөм таануу жана кыргыз таануу кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер:

Жапаров Амантур Забирдинович, тарых илимдеринин доктору,
ага илимий кызматкер, КР УИАнын Б.Жамгырчинов атындагы
тарых, археология жана этнология институтунун жетектөөчү
илимий кызматкери

Момунбаева Назира Соорбековна, тарых илимдеринин
кандидаты, Кыргыз Республикасынын Улуттук тарых музейинин
Этнография бөлүмүнүн башчысы

Жетектөөчү мекеме:

И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык
университетинин Философия жана социалдык илимдер кафедрасы

Диссертация 2022-жылдын 29-июнунда саат 14.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Бегимаалы Жамгырчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Д 07.21.628 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек шаары, Чүй проспек., 265а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш, Чүй просп., 265 а.), Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547) китепканасынан жана ДКнын: www.csnaskr.jet.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 27-майында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы:**

тарых илимдеринин доктору,
профессор

А.Р. Бикбулатова

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Жалпы адамзаттын руханий асыл-наркы менен улуттук баалуулуктарды өнө боюна сиңирип келген элдик оюндардын эволюциясы мыйзам ченемдүү. Демек, элдик бир оюндун түрүн, биздин мисалыбызда, чүкө оюндарын иликтөө менен бир элдин (маселен, кыргыздардын), ал эле эмес кеңири цивилизация очокторунун (маселен, көчмөндөрдүн), ошондой эле цивилизациялардын (дүйнө жүзүндөгү көп сандаган маданий очоктордун) тарыхына сереп салууга, алардын тагдырын аныктаган айрым урунттуу учурларды чагылдырууга болот.

Элдик оюндардын бири болгон чүкө оюндарынын жалпы Евразия элдеринде, анын ичинде кыргыздарда, сакталуусунун тарых-таржымалын, бүгүнкү күндөгү абалын илимий иликтөөгө алуу, бул оюндарды илим менен техника өнүккөн заманбап коомдун талаптарына айкалыштыра өнүктүрүү – мезгилдин талабы.

Элдик оюндарды сактоо жана жандандыруу багытында эл аралык актылар жана республикалык өңүттө ар кыл токтормдор, мыйзамдар кабыл алынууда, иш-чаралар жүргүзүлүүдө.

2003-жылы 19-апрелде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин № 84 токтомуна ылайык «Улуттук спорттун түрлөрү тууралуу» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган. (Бул мыйзам 2008-жылы 14-апрелде, №57, 2011-жылы 18-майда, КР ЖК № 25 мыйзамдарында редакцияланып чыккан).

2012-жылы 9-августта Кыргыз Республикасынын №163 «Материалдык эмес маданий мурас тууралуу» Мыйзамы кабыл алынып, мында кыргыз элинин заттык эмес (материалдык эмес) маданий мурастарын сактоо жана пайдалануу тууралуу маселелерге көңүл бурулган.

2017-жылы Көк бөрү оюну Түштүк Кореянын Чезу шаарында болуп өткөн заттык эмес маданий мурастарды коргоо боюнча өкмөттөр аралык комитеттин 12-сессиясында каралып, ЮНЕСКОдо Кыргызстандын атынан катталган.

Кыргызстанда уюштурулган Дүйнөлүк Көчмөндөр оюндары (2014, 2016, 2018) бул тизменин катарын толуктайт.

Чүкө оюндарынын казак элиндеги түрү көчмөн элдердин заттык эмес маданий мурасы катары Казакстандын атынан 2017-жылы ЮНЕСКОнун “Адамзаттын заттык эмес маданий мурастарынын өкүлчүлүктүк тизмесине” киргизилген.

Элдик оюндарга карата олуттуу маани берүү менен көп кырдуу өңүттөрдө изилдөөгө алуу, оюндардын байыркы замандардан бери элдин турмушунда терең орун алган, элдин маданий, этикалык-эстетикалык, коомдук-саясий өңүттө калыптануусунда салмактуу орду бар жана заманбап коомдо жаш муундарга салттуу маданияттын нугунда комплекстүү тарбия берүүдө маанилүү көрүнүш экендигин айгинелеп турат.

Азыркы тапта элдик оюндардын бири – чүкө оюндарынын, чүкөнүн өзүнүн ар кыл маанилери Кыргызстанда илимдин ар кыл тармактарында

(тарыхый, этнографиялык, философиялык, фольклордук, спорттук ж.б.) үзүл-кесил гана изилденип келүүдө. Чүкө оюндарынын феноменине карата мындай үстүрт мамиле атайын жалпылама илимий изилдөөнүн ылайыктуу жүргүзүлбөгөндүгүн тастыктап турат.

Салттуу маданий мурастын бир бөлүгү болгон чүкө оюндарынын этнографиялык өңүттө иликтениши – азыркы кыргыз тарых илиминдеги жана анын этнография тармагындагы актуалдуу маселелердин бири.

Чүкө оюндарын чечмелеп изилдөө – жалпы коом таануучулук изилдөөлөр үчүн кошумча кыр түзөт, жаңыча өңүт камсыздайт. Бул жагдай диссертацияда каралып жаткан теманын жалпы олуттуу маанисин арттырып, аны этнографиялык өңүттөн изилдөө зарылдыгын баса белгилейт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертация И. Арабаев атындагы КМУнун Э.Ж.Маанаев атындагы Тарых жана социалдык-укуктук билим берүү факультетинин Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасында изденүүчүнүн жеке демилгелүү иши катары жүзөгө ашырылды.

Диссертациялык иштин максаты – жалпы евразиялык, анын ичинде кыргыз элинин чүкө оюндарынын жана кыргыздардын ордо оюнунун түрлөрүн, маңызын, социалдык-маданий маанисин ачып берүү.

Изилдөөнүн максатына жетишүүдө төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду:

- 1) Евразиядагы элдик чүкө оюндардын (анын ичинде кыргыздардын чүкө оюндарынын) изилденүү деңгээлин аныктоо, тарыхнаамалык жана булактык анализ жүргүзүү;
- 2) чүкө оюндарынын жана чүкөнүн полисемантикалык жана полифункционалдык маанилерин ачып берүүдө күтүлгөн натыйжаларга жетүү үчүн иштин илимий-методологиялык негиздерин аныктоо;
- 3) чүкө оюндарынын Евразия элдериндеги этногенетикалык, этномаданий мамилелердин каражаты катары маанисин ачып берүү, учурдагы абалын аныктоо;
- 4) кыргыз элинин чүкө оюндарынын коомдун социалдык, саясий, маданий, диний турмушунда алган ордун жана маанисин аныктоо;
- 5) тарыхый-этнографиялык салыштыруунун негизинде чүкө оюндарынын Евразия элдеринде колдонулуш аналогиялык жалпылыктары менен айырмачылыктарын ачып берүү;
- 6) чүкөнүн полифункционалдык каражат катары коомдук турмуштагы ар кыл семантикасын иликтөөгө алуу;
- 7) кыргыздардын чүкө оюндарынын туу чокусу эсептелген ордо оюнунун генезисин жана азыркы турумун талдоо;
- 8) чүкө оюндарынын туу чокусу – ордонун феноменин ачып берүү; ордо оюнунун түрлөрү, жалпы ойноо эрежелери тууралуу түшүнүк берүү; ордо оюну – көөнө кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый-этнографиялык күзгүсү катары каралышына сереп салуу;

9) чүкө оюндарынын, анын ичинде ордо оюнунун «Манас» эпосундагы, санжыралардагы жана башка кыргыз фольклордук булактарындагы чагылдырылышына сереп салуу;

10) изденүүчү тарабынан топтолгон материалдын негизинде чүкө оюндары, анын ичинде ордо оюндары тууралуу маалыматтардын жыйындысын, чүкөгө байланыштуу терминдер сөздүгүн илимий айлампага тактап киргизүү.

Иликтөөдө алынган жыйынтыктардын илимий жаңычылдыгы:

- чүкө оюндары тарыхый-этнографиялык өнүттө алгачкы ирет атайын диссертациялык алкакта иликтөөгө алынды;

- чүкө оюндары тууралуу архивдик, тарыхый-этнографиялык илимий басылмаларды, экспедициялык-талаа материалдарын, элдик оозеки чыгармаларды жана башка аудио-видуалдык материалдарды иликтөөгө алуу менен изилдөөнүн негизинде алынган жыйынтыктар илимий айлампага киргизилди;

- Евразия элдеринде (анын ичинде кыргыз жана башка түрк элдеринде) чүкө оюндарынын полисемантикалык маанилери салыштырмалуу изилденди;

- ар кыл булактардан (жазма, архивдик, оозеки чыгармачылык, оозеки баарлашуунун негизинде ж.б.) топтолгон чүкө оюндарынын маалыматтык жыйнагы түзүлдү;

- чүкө оюндарынын ар кыл өнүттөрдө колдонулушу республикалык жана эл аралык илимий-тарбиялык долбоорлордун алкагында тескелди;

- чүкөгө жана чүкө оюндарына байланыштуу кыргыз тилинде кездешүүчү кептик бирдиктердин, айтымдардын, макал-лакаптардын жыйындысы топтолуп, илимий айлампага киргизилди;

- ордо оюну кыргыздардан сырткары чүкө ойногон башка бир да элде кездешпегендиги далилденди;

- чүкө оюндарынын туу чокусу болгон ордо оюну кыргыздардын салттуу коомдогу коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн үлгүсүнүн чагылдырылышы катары каралышы керек деп тыянакталды;

- чүкөгө жана чүкө оюндарына, анын ичинде ордо оюнуна байланыштуу глоссарий-сөздүк түзүлдү жана илимий айлампага киргизилди.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык мааниси.

Диссертанттын изилдөөсүнүн жүрүшүндө топтолгон маалыматтын, илимий жыйындарда жасалган баяндарынын жана жарык көргөн эмгектеринин материалдарын, диссертациялык иштин тиркемесинде берилген чүкө оюндарына байланыштуу глоссарийди, чүкө оюндарынын жыйнагын илимий жана агартуу мекемелеринин этнограф, тарыхчы, педагогдору, аспиранттар жана башка адистер тарых, этнография, этносоциология, маданият таануу, фольклористика, кыргыз таануу, дене тарбия жана спорт тармактарындагы илимий изилдөөлөрдө колдоно алышат.

Диссертациянын материалдары жана тиркемеде берилген сүрөттөр, жалпы билим берүү мекемелеринде жана жогорку окуу жайларда «Адеп», «Маданият таануу», «Кыргыз таануу», «Этнография», «Эстетика», «Дене тарбия» сабактарында колдонмо окуу материалы катары камтылып, мындан тышкары, мектепке чейинки билим жана тарбия берүүчү мекемелерде ресурстук колдонмо жана визуалдык көрсөтмө курал катары пайдаланыла алат. Диссертациянын материалдары кыргыз элинин улуттук оюндарына, анын ичинде чүкө оюндарына байланышкан комплекстүү, өзөккү этнографиялык жана этномаданий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого сунушталуучу негизги жоболору. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжасында төмөнкүдөй жоболор коргоого сунушталат:

- Мезгилдик жана мейкиндик кеңири алкакты камтыган чүкө оюндарынын дүйнө элдериндеги өнүгүү динамикасы бир кылка болбосо да, чүкө оюндарынын кеңири диапозону бүгүнкү күнгө чейин сакталып келүүдө.
- Чүкөлөр адамзаттын алгачкы өндүрүмдүү ишмердигинин түрү болгон мал чарбачылыгы менен (ошондой эле аңчылык менен да) тыгыз байланышта болгондуктан, дүйнө элдеринин дээрлик бардыгында кеңири колдонулгандыгын, чүкө оюндарынын таралуу масштабын көрсөтүп турат. Демек, чүкө оюндары кыргыздардын эле эмес, жалпы адамзаттын оюн-зоок ишмердигинин алгачкыларынан болгон.
- Чүкөлөр, бир караганда, эң жөнөкөй, жалпыга жеткиликтүү көп тармактуу пайдаланылуучу каражат, ошол эле учурда ал сакралдуу буюм, б.а. “ыйыкталган” феноменалдык көрүнүш катары да кабыл алынышкан;
- Кыргыз элинин чүкө оюндары – көөнө доорлордон бери сакталып келген жалпы дүйнөлүк чүкө оюндарынын ажырагыс бир бөлүгү;
- Кыргызстанда табылган археологиялык мол артефакттар чүкө оюндары жалпы Теңир-Тоо жана Памир-Алай аймактарында байыркы доорлордон бери жергиликтүү көп этностуу калайыктын маданий турмушунун, диний ишенимдеринин жана спорт оюндарынын алкагында ойнолуп келгендигин тастыктайт;
- Көчмөн жана жарым көчмөн жашоо бейнеси калыптанган кыргыздарда чүкөлөрдүн кеңири жайылышы жана узакка сакталышы, алардын малчылык менен дээрлик бүгүнкү күнгө чейин негизги чарбасы катары алектенүүсү, айрым отурукташкан элдерге салыштырмалуу чүкө оюндарынын, чүкөгө байланыштуу руханий жана диний түшүнүктөрдүн, терминдик аталыштардын, фразеологиялык (айтымдык) бирдиктердин, дидактикалык каражаттардын кыргыз элинде көбүрөөк санда сакталуусуна шарт түзгөн.
- Чүкө оюндары Евразия мейкиндигиндеги калктардын ортосунда этномаданий жана социалдык-экономикалык алакаларды чыңдоонун каражаты катары олуттуу мааниге ээ болгон.

- Көөнө замандардан бери көчмөндүк турмушта чүкө оюндары адеп-ахлактык жана этикалык-эстетикалык тарбия берүүдө, өсүп келе жаткан муундарда руханий жана заттык эмес маданий мураска таандык асыл-нарктарды калыптандырууда зор салым кошкон.

- Дүйнөтаанымды калыптандырууда, когнитивдик (таанып-билүүдөгү), ой чабыттык көндүмдөрдү өстүрүүдө, интеллектуалдык потенциалды өнүктүрүүдө чүкө оюндары өзгөчө мааниге ээ болгон.

- Чүкө оюндарынын тарых-таржымалын иликтөө менен бир элдин, цивилизация очокторунун (мисалы, көчмөндөр), ошондой эле, ар башка цивилизациялардын этномаданий тарыхына сереп салууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

- Көчмөндүк жана жоокердик турмушта чүкө оюндары жоокерди татыктуу тарбиялоонун негизги ыкмаларынын бири болгон.

- Советтик Кыргызстанда алгач чүкө оюндарына карата таптык цензуралык бир беткей мамиле жасалган менен, кийинчерээк бул оюндарга, анын ичинде ордо оюнуна кедерги тийгизилбеген.

- Чүкө оюндары тууралуу жазма эмгектердеги, фолклордук (санжыралык ж.б.) маалыматтарды изилдөөнүн негизинде кыргыз элинин бул оюндарында жергиликтүү өзгөчөлүктөр дагы, жалпы улуттук орток белгилер дагы чагылдырылгандыгы айгинеленди.

- Ордо оюну – кыргыз элинин чүкө оюндарынын эрежелеринин теңдешсиз жыйындысы катары өзүндө коомдук-саясий, маданий-экономикалык, стратегиялык-тактикалык маанилерди камтуу менен мамлекеттик идеологияны чагылдырып турган оюн. Кыргыздын “Манас” эпосундагы жана санжыраларындагы ордо оюну тууралуу баяндар – бул эпостун жана санжыранын мамлекеттүүлүктү сактоо идеясына жуурулуштурулуп берилген, демек, алардын негизги канвасына шайкеш болгон олуттуу маалымат.

- Чүкө оюндары дүйнө элдеринин дээрлик баарында ойнолгону менен, ордо оюну бир гана кыргыздарда кездешет; демек, ордо оюну феномени – кыргыз элиндеги чүкө оюндарынын туу чокусу катары айрыкча жана комплекстүү таразаланууга татыктуу.

- Диссертациялык эмгектин тиркемесиндеги сүрөт, видео, глоссарий сыяктуу кошумча мультимедиялык ж.б. маалыматтар аркылуу бул этнографиялык изилдөөнүн даректик жана визуалдык маалымат кампасы сунушталды.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Диссертант азыркы кыргыз тарых илиминде алгачкы жолу чүкө оюндарынын кыргыз элинде да, Евразиянын бир катар башка элдериндеги полисемантикалык жана полифункционалдык өзгөчөлүктөрү тарыхый-этнографиялык жактан изилдеди. Айрыкча, кыргыз элинин ордо оюндары өзгөчө изилдөөгө алынып, кыргыздардан башка эч бир элде ордо оюну кездешпей тургандыгы тастыкталды.

Издөнүүчү кыргыз элиндеги чүкө оюндары жана ордо оюндары тууралуу ар кыл тарыхый булактардан, чүкө жана чүкө оюндары тууралуу маанилүү маалыматтарга ээ болгон замандаштары менен оозеки баарлашуусунан (нарративдеринен), экспедициялык-талаа маалыматтарынан (Кытай Эл Республикасына, Алтайга, Энесайга, республикабыздын облустарына жасалган экспедициялардын негизинде) алынган материалдарды ырааттуу чогулткан. Көп тарамдуу салыштырма изилдөөнүн негизинде чүкө оюндарынын түрлөрү боюнча глоссарий (сөздүк) илимий айлампага киргизилди.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн жүрүшүндө кыргыз элинин руханий жана заттык мурастарынын, анын ичинде элдик оюндардын унутта калып бара жаткан үлгүлөрүн жандандыруу жана аны жалпы коомчулукка жайылтуу иштеринин алкагында Кыргыз Республикасындагы ЮНЕСКО иштери боюнча Улуттук Комиссиянын 2012-13-жж. Долбоорлорду колдоо программасынын алкагында «мектепке чейинки билим берүү мекемелери үчүн Мурас» окуу ресурстук китеби (авторлош); «Кыргыз элинин чүкө оюндары» аталыштагы кыргыз тилиндеги алгачкы илимий монографиясы (2016) жана Кыргыз Республикасынын Билим жана илим министрлигинин грифи менен «Насыйкат» (2018) окуу-колдонмосу (авторлош) жарык көрдү. “Кыргыз элинин чүкө оюндары” китеби Ала-Тоо эл аралык университети тарабынан уюштурулган конкурстун гран-при сыйлыгына ээ болду (2017).

Мындан тышкары, «Жайлоо балдар бакчасы» долбоору үчүн «Кыргыз элинин маданий мурастары» семинар-тренингинин программасы иштелип чыкты (авторлош).

Диссертациянын негизги жоболору, идеялары жана натыйжалары, ошондой эле, Кыргызстандагы жана чет өлкөлөрдөгү эл аралык жана жергиликтүү илимий конференцияларда жана башка илимий форумдарда, симпозиумдарда апробацияланды жана И.Арабаев атындагы КМУдагы атайын дарстарда чагылдырылды.

Диссертанттын илимий иштеринин негизги материалдары жана жыйынтыктары 1 монографияда, 2 окуу-усулдук китепте (авторлош), Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган республикалык жана чет элдик илимий басылмаларда жарыяланган макалаларда (жалпы 15 макала) чагылдырылды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу. Диссертанттын илимий иштеринин негизги материалдары жана жыйынтыктары 1 монографияда, 2 окуу-усулдук китепте (авторлош), Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган республикалык жана чет элдик илимий басылмаларда жарыяланган макалаларда (жалпы 15 макала) чагылдырылды.

Диссертациялык иштин түзүмү: Диссертациялык иш киришүүдөн, 4 баптан турган негизги бөлүмдөн, корутундудан, колдонулган адабияттардын

тизмесинен жана тиркемеден турат. Тиркемеге карта, сүрөттөр, глоссарий, оозеки баарлашкандардын тизмеси жана башка маалыматтар киргизилди.

ИШТИН ЖАЛПЫ МАЗМУНУ

Биринчи бап **«Чүкө оюндары тууралуу изилдөөлөрдүн тарыхнаамасы»** деп аталып, эки бөлүмдөн турат.

«Чет өлкөлөрдө, СССРде жана КМШда чүкө оюндарынын изилдениш тарыхнаамасы» аталыштагы биринчи параграфта чүкө оюндарынын байыркы замандардан бери карай өнүгүшү жана сакталышы жаатындагы евразиялык изилдөөлөргө сереп салынды. Байыркы гректерде да чүкө жана сөөк аркылуу төлгө салуу салты болгондугун заманбап грек илимпозу жана жазуучусу Коста Данаос (Kosta Danaos; өз аты – Костас Дервенис / Kostas Dervenis) эскерет. Анын 2013-жылы англисче котормосу кайрадан басылып чыккан “Сөөк аркылуу бал ачуу: Гректерге таандык “И-цзинь” деген чыгармасында [VI. 323] малдын башка сөөктөрү (мисалы, далысы) менен катар эле чүкөлөрдүн колдонулгандыгы тууралуу айтылат.

XI кылымдагы этнограф, диалектолог жана сөздүкчү Махмуд Кашгари Барскани жазган “Дивану лугати ат-түрк” – “Түрк тилдеринин сөз жыйнагы” энциклопедиялык эмгегинде чүкө оюндарын эске салган айрым терминдер (“чик турду”, “бөк” сөздөрү) камтылгандыгы өзгөчө сөз кылууга арзыйт.

Орус падышачылыгынын бийлиги тарабынан атайын уюштурулган экспедициялык жүрүштөрдүн өкүлдөрүнүн Борбордук Азияга жасаган саякаттарынын натыйжасында кыргыз элинин тарыхый-маданий мурастарына, каада-салты, ырым-жырымдарына ж.б. байланыштуу маалыматтар каралды. Алар өз учурунда мезгилдик басма беттеринде, ошондой эле өз алдынча көлөмдүү эмгек болуп жарыяланган, башка тилдерге которулган. Анча көлөмдүү эмес макалалар жергиликтүү «Туркестанские ведомости» жана «Семиреченские областные ведомости» гезиттеринде жарыяланып турган. Элдик оюндар тууралуу изилдегендердин катарына Ч. Валиханов, Г.Н. Потанин, А.А. Диваев, Р.Карутц ж.б. окумуштуулардын эмгектерин кошууга болот. Элдик оюндар, анын ичинде чүкө оюндары тууралуу маалыматтар орус саякатчыларынын XIX кылымдын ортосунан тартып Кыргызстанга жасаган саякаттарынын негизинде жазып калтырган материалдарынан учкай болсо да, маалымат берип кетишкен.

Совет бийлигинин калыптануусунда элдик оюндар алгач спорт жана дене тарбия көнүгүүлөрү алкагында гана каралып, мамлекеттин курамындагы социалисттик республикалардын баарына орток спорттук оюндарды түзүү, элдик оюндарды улуттук, диний жана башка советтик принциптерге дал келбеген көрүнүштөрдөн арылтуу, советтик адамды калыптандырууда үгүт каражаты катары кеңири жайылтуу аракеттери жасалган. Аталган мезгилде спорттук оюндар тууралуу учкай маалымат берген изилдөөчүлөрдүн катарына А.П.Рожественскийдин (1928), П.Кушнердин (1929) эмгектерин айтууга болот. 1933-жылы

В.Н.Всеволодский-Гернгросс жана башкалар тарабынан совет мезгилиндеги оюндардын эң ири этнографиялык жыйнагы түзүлгөн. 1947-жылы жарык көргөн Н.Мелькованын «Игры киргиз» китеби элдик оюндарды иликтөөгө арналган. 1960-жылдардан тарта элдик оюндар дене тарбия жана спорт алкагында («Физкультура жана спорт» энциклопедиясы (1961-1963-жж., «Физическая культура в СССР» (1978) ж.б.) чагылдырылган.

Л.В.Былеева, В.М.Григорьев тарабынан СССР курамындагы республикалардан жана автоном аймактардан 50дөн ашуун автордун катышуусу менен СССР элдеринин 400дөн ашуун элдик оюну иликтөөгө алынган. Аталган эмгекте чүкө оюндарынан бардыгы болуп он чакты оюн камтылган. Кыргыз элинин чүкө оюндарынын ичинен *ордо* тууралуу айтылат (1985).

1990-жылдан кийинки мезгилди шарттуу түрдө заманбап мезгил деп алдык. Бул доордо чет мамлекеттерде чүкө оюндары тууралуу да камтылган бир катар жаңы изилдөөлөр жарык көрө баштаган. Чүкө тууралуу кеңири маалымат берген заманбап окумуштуулардын катарына хакас этнографы, тарыхчы В.Я.Бутанаевдин эмгектерин (1995, 2014) кошууга болот. Евразия, Борбордук Азия, Сибирь чөлкөмүндө чүкөгө байланышкан, аны изилдөөгө арналган көптөгөн макалалар жарык көргөн. Атап айтканда, чүкөнү: этномаданияттын компоненти катары [V. 273. 166-б.]; оюн каражаты катары [V. 301. 346-б.]; көчмөндөр маданиятынын дүйнө таанымдык компоненти катары [V. 293. 37-б.]; археологиялык табылга катары [V. 289. 26-б.], [V. 277. 34-б.], [VIII 6. 12-б.]; балдарды өнүктүрүүчү оюн катары ж.б. окумуштуулардын макалаларында чүкөнүн ар кыл аспектиде изилдениши биз карап жаткан чүкөлөрдүн полисемантикалык жана полифункционалдык маанисин баса белгилеп турат. Түрк-монгол көчмөн элдеринде чүкө оюндары постсоветтик мейкиндикте жандана баштаган. Алардын катарына монгол автору Бизъяагийн Сарантуяа жазган кандидаттык диссертацияны, Эм.Э. Мендот. И.Э.Мендот, Эл.Э.Мендот (Тува), Г.Р. Шагапова (Башкортстан), С.В. Сотникова, Н.В. Панасюк, С.Л. Новоселова, Н.А. Асадуллаева сыяктуу окумуштуулардын эмгектерин кошууга болот.

2-параграф **«Кыргызстанда чүкө оюндарынын изилдениш тарыхнаамасы»** деп аталды. Мында чүкө оюндарына карата түздөн-түз эле эмес, кандайдыр бир гана деңгээлде тиешеси болгон эмгектер да талдоого алынды.

КР УИА Кол жазмалар фондунун материалдары чүкө оюндарын, анын ичинде ордо оюнун изилдөөдө баалуу булак болуп кызмат кылды. Кыргыз тарыхчысы Белек Солтонкелди уулу Солтоноевдин эмгектеринде да (1993, 2003) чүкө оюндары тууралуу маалыматтар камтылган.

Чүкө оюндарын спорттук оюндардын алкагында караган бир катар изилдөөчүлөрдүн (Д.Омурзаков, М.Мусин, Х.Анаркулов, М.Саралаев, М.Абдуллаев ж.б.) эмгектерин да белгилеп кетүүгө болот. Аталган

окумуштуулардын эмгектеринде чүкө оюндары, анын ичинде ордо оюну улуттук баалуулуктарды камтыган, спорттук оюндарды өнүктүрүүнүн булагы катары каралган.

Д.Айтмамбетовдун 1967-жылы жазылган эмгеги да өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Мында кыргыз эл оюндары жана оюн-зооктору тарыхый өңүттөн каралган. С.Токторбаевдин «Өспүрүмдөр оюндары» (1991) аталыштагы китебинде *Канымдат*, *Кан таламай*, *Катар*, *Кен*, *Өлдү*, *Үч тапан*, *Үчүм* сыяктуу чүкөн оюндары тууралуу айтылат.

XX кылымдын 90-жылдарынан тарта элдик оюндар, анын ичинде чүкө оюндары кеңири изилдөөгө алына баштаган. Бул учурда “Манас” эпосуна жана ар кыл этнографиялык маалыматтарга негизделүү менен жазылган эмгектер да арбыды (К.Айдаркулов (1994), С.Кайыпов, М.Саралаев, Букуев, Д.Керимов (2016) ж.б.). 2016-жылы диссертанттын “Кыргыз элинин чүкө оюндары” аталыштагы китеби жарык көрүп, аталган эмгек чүкө оюндарынын полисемантикалык маани-маңызын ачып берүүгө арналган. М.Орозбаевдин (2018) Түркиядан чыккан эмгеги чүкө оюндарын түркология айдыңында лингвистикалык өңүттө караган олуттуу эмгектердин бири.

Ошентип, чүкө оюндары этнографиялык, этнопедагогикалык, элдик оозеки чыгармачылык, философиялык, дегеле этносту таануу жаатындагы мааниси көп спектралдуу көрүнүш экенин эске алганда, али да илимий изилдөөлөрдүн объекти болуп кала бериши жогорудагы эмгектерди таразалоодон улам айкын болду.

Экинчи бап **«Изилдөөнүн объекти, предмети, методологиялык жоболору жана булактары»** деп аталып, 3 параграфтан турду. **«Диссертациялык иштин объекти жана предмети»** деген биринчи параграфта изилдөөнүн **объекти** катары кыргыз элинин чүкө оюндары алынгандыгы белгиленет. Аталган объектти изилдөөдө камтылган өңүттөр жана маанилүү белгилер чагылдырылуучу изилдөөнүн **предмети** – кыргыз элинин заттык эмес маданиятынын ажырагыс бөлүгү болгон чүкө оюндарынын жаш курактык, жыныстык өзгөчөлүктөрүнө, муундардын коомдогу ээлеген ордуна, башкача айтканда, социалдык абалына, ойнолуу ыгына (пассивдүү жана активдүү ыктарына), чөлкөмдүк айырмачылыктарына байланыштуу негизги түрлөрү. Бул чүкө оюндарынын полисемантикалык жана кызматтык (функционалдык) маани-маңызын талдоо да иликтөөнүн багытына кирет.

«Методологиялык жоболор жана усулдар» деген аталыштагы 2-параграфта диссертациялык изилдөөнүн методологиялык негизи каралды. Дүйнөлүк гуманитардык илимдерде бир катар илимпоздор тарабынан колдонулуп жүргөн *тарыхый-диалектикалык методологиялык* мамилени бул диссертациялык эмгекте колдонуу аркылуу биз чүкө оюндарынын тээ эң байыркы доорлордогу келип чыгышын, байыркы жана орто кылымдардагы өнүгүшүн, жаңы жана соңку жаңы доордогу сакталып калышын жана

чөлкөмдүк өзгөчөлүктөрүн объективдүү жана ырааттуу сыпаттап берүүгө мүмкүндүк алдык.

Биздин изилдөөлөрүбүздө тарыхый изилдөөнүн усулдары болгон *конкреттүү-көйгөйлүк усул* менен бирге эле *философиялык усул* да колдонулду. Буга ылайык көчмөн элдерде, анын ичинде кыргыздарда чүкө оюндарынын пайда болуусу, калыптануусу, өнүгүүсү сыяктуу өнүктөр менен бирге эле элдин чүкө оюндары тууралуу дүйнө таанымдык философиялык ой чабыттары да иликтөөгө алынды.

Чүкө оюндарынын тарыхнаамасын иликтөөдө *хронологиялык усул*, изилдөөдө системдик мамиле жасалуу менен *салыштырма тарыхый усул* кеңири колдонулду. Ал эми *корреляциялык анализ* усулу кыргыздардын жана башка дүйнө элдеринин чүкө оюндарын өз ара салыштыруу аркылуу алардын жалпылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн айгинелөөгө мүмкүндүк берди. Ошондой эле *системдик сереп салуу*, *контент анализ*, *терминологиялык анализ* усулу, *талаа иштеринин* негизинде *аңгемелешүү*, *тандоо усулу* да колдонулду. *Тандоо жүргүзүүдө* этнологиялык изилдөөнүн компоненти болгон *байкоо жүргүзүүгө* да негизделдик. Темага кызыкдар болгон ар кыл тармактагы адистер менен *эксперттик маектешүүлөр* жүрүп, алардан *интервьюлар* алынды. *Социалдык байкоо* жүргүзүүнүн натыйжасында чүкө оюндары жаатында көбүрөөк билген улуу муундагы кишилер – демографиялык көрсөткүч боюнча аз санды түзөөрүн байкадык. *Лексико-фразеологиялык терминдерге анализ жасоо* усулунун негизинде чүкөгө байланыштуу лексикалык бирдиктер иликтөөгө алынды.

Жогоруда белгиленген усулдар диссертациялык иште колдонулуп, изилдөөнүн маңызын ачып берүүдө олуттуу мааниге ээ болду.

“Чүкө оюндары боюнча негизги булактар, алардын түрлөрү” аталыштагы 3-параграфта диссертациялык иштин булактык негизин түзгөн материалдар изилденди. Алар: расмий документтер, өкмөттүк буйруктар, парламенттик жана өкмөттүк токтомдор ж.б.; КР УИА Кол жазмалар фондунда элдик оюндар тууралуу мол маалымат камтылган кол жазмалар; коомдун ар кыл тармагында алектенген чүкө оюндарына кызыкдар, маалыматка ээ респонденттердин (анын ичинде чет өлкөлүк респонденттер да) нарративдери; библиографиялык булактар; заманбап фото сүрөт, видео тасма, үн тасма, алардын интернеттеги айкалышы, архивдик жана музейлик маалыматтар, этнографиялык изилдөөдөгү маанилүү булактардын бири болгон археологиялык табылгалар эсептелет. Кыргыздын чүкө оюндарына тиешелүү аталыштары, сөз айкаштары, учкул сөздөр, макал-лакаптар тилибизде арбын кездешээри жана ал макалдар, учкул сөздөр башка түрк тилдүү элдердин фольклордук мурасына салыштырмалуу жалпылыкка жана айырмачылыктарга ээ экендиги изилдөө жүрүшүндө айгинеленди. Бул багытта “Манас” эпосун баса белгилеп кетүү зарыл.

“Чүкө оюндарынын коомдук жана этномаданий мааниси (евразия элдери менен кыргыздардын мисалында)” деген аталыштагы

диссертациялык иштин 3-бабынын “Чүкө оюндарынын Евразия элдери менен кыргыздардын этностук-маданий турмушундагы ролу” деген 1-параграфында чүкө оюндарынын Евразия калктарында таралышы өнүтү каралды. Чүкөлөр адам баласынын алгачкы өндүрүмдүү ишмердигинин бир түрү болгон мал чарбачылыгы (аңчылык менен да) менен байланыштуу болгондуктан, дүйнө элдеринин дээрлик бардыгында кеңири колдонулгандыгын чүкө оюндарынын таралуусунун кеңири мейкиндигинен көрүүгө болот. Евразиянын көптөгөн ар кыл диндерге табынган, ар кыл тилдерде сүйлөгөн калктарында кылымдарды карыткан оюндардын бири катары чүкө оюндары катталган.

Чүкө малдын кайсы бутунан (оң же сол) алынгандыгына жараша *оң* жана *сол* болуп бөлүнөт. Чүкөлөрдүн кандай малдын сөөгүнөн алынгандыгына жараша өз аталышы бар: *чийбыт, чүкө (койгут), сака, эңке, томпой*. Чүкө оюндарынын каражаты болгон чүкөнүн ар бир тарабынын аталышы бар: *айкүр (алчы), таа, бөк, чик, оңко, тоңко, кыңкай*.

Дүйнө жүзүндөгү көчмөн жана мурдагы көчмөн элдеринин дээрлик бардыгында чүкө оюндары кездешет. Маселен, Түштүк Сибирдеги хакас элинин кеңири тараган чүкө оюндарынын ичинде *Хазых атызах, Моол ойын, Поге-сога табызах* оюндарын белгилеп кетүүгө болот. Бул оюндар жаатында этнограф В.Я.Бутанаев баалуу маалыматты илим чөйрөсүнө киргизген. Казак элинде да чүкө (*асык*) оюндары кеңири белгилү. М.: *Алиш, Хан алыш, Онка хан, Бес тас, Атбакыл, Жирма бир*. Өзбек элинде чүкө оюндарынын ичинен *Гардам* оюнун мисалга келтирүүгө болот. Ал байыртадан ойнолуп келген оюндардын катарына кирет. Сибирь, Кавказ, Борбордук Азия элдеринин дээрлик баарында кездешүүчү байыркы оюндардын бири – чүкө оюндары.

Бүгүнкү күндө кыргыз элинин чүкө оюндарынан 80ге жакын түрү белгилүү. Бирок чүкө оюндарынын саны айрым изилдөөчүлөрдүн (Х.Анаркулов) айтуунча жүзгө жакын, андан да көп.

Диссертациялык иште кыргыз элинин чүкө оюндарын шарттуу түрдө *ойнолуучу ыгына; жааш курагына; жыныстык өзгөчөлүгүнө* жараша бөлүштүрдүк. Жалпы эле чүкө оюндарынын ойнолуучу жайын, жагдайын, оюндун табиятын эске алуу менен аларды шарттуу түрдө: *пассивдүү чүкө оюндары* жана *активдүү чүкө оюндары* деп бөлүп алууга болот.

Пассивдүү чүкө оюндары – физикалык кыймыл-аракет азыраак жумшалган, башкача айтканда, отуруп ойнолуучу оюндар (М.: *ачакей-жумакей, даттикем, жалт*).

Пассивдүү чүкө оюндарына караганда, активдүү чүкө оюндары басымдуураак. Активдүү (жигердүү) чүкө оюндарынын ичинен кеңири таралган чүкө оюндарына кенге (кон), ченге (аталыштын эки варианты тең колдонулуп жүрөт) тигилген чүкөлөрдү аралыктан атуу оюндарынын түрлөрүн киргизүүгө болот (М.: *үч тапан, жети тапан, калдым, айкүр*).

Курактык өзгөчөлүгү боюнча чүкө оюндарын *тестиер, өспүрүм, эрлер* оюндары деп бөлүп кароого болот.

«Чүкө оюндары – коомдук турмуштагы түркүн маңыздуу жана көп милдеттүү каражат» аталыштагы параграфта чүкө – оюн каражаты эле эмес, колдонуу ареалы кыйла кеңири феномен экендиги каралды. Башкача айтканда, чүкө социалдык, маданий, экономикалык, эстетикалык, аскердик-тактикалык ж.б. маанилерге ээ болуу менен жашоонун ар кыл жагдайларында кеңири колдонулуп келген. Чүкөлөр адамдын турмуш-тиричилигинде урунган байыркы, ал эле эмес, алгачкы каражаттарынан болгондугун археологиялык табылгалар тастыктап турат.

Бүгүнкү күндө чүкөнүн калдыктары Борбордук Азияда, Чыгыш Азияда, Уралда, Сибирде, Кавказда, Монголияда, КЭРде, жалпы Евразияда табылууда. Аталган аймактарда археологиялык казуулардын натыйжасында көрүстөндөрдө маркумдун жанына чүкөлөр кошо көмүлгөндүгүн тастыктаган фактылар көп. Чүкөлөр жаш балдардын сөөгүнүн жанында көбүрөөк болушу алардын оюн каражаты, жана да сактоочу, коргоочу (тумар) сакралдык маанисинде да колдонулгандыгынын күбөсү. Чүкөлөрдүн тумар маанисинде тигил же бул буюмга, айталы, бешикке, баланын кийимине же наристенин өзүнө тумар катары тагылышы Евразияда, анын ичинде Борбордук Азия, Сибирь, ж.б. аймактарда белгилүү болгон. Чүкөлөр бал ачууда кеңири колдонулуп келген. Адамдардын чүкөлөрдү алгач оюн каражаты эмес, бал ачуу каражаты катары колдонушкан.

Чүкө кыргыздар үчүн дүйнө таанымдын өзгөчө каражаты болуп эсептелген. Андыктан кыргыздар табиятка, жашоого карата мамилесин билдирүүдө, ар кыл аталыштарды, түшүнүктөрдү, таанымдарды атоодо чүкөнү жана анын конуш абалдарын колдонушкан. Чүкөлөр (адатта, сака) жана томпой оюнчунун жеке (персоналдык) буюму болуу менен ал киши бу дүйнөдөн өткөндө кошо көмүлгөн. Ага кишинин аты-жөнү, уруусу ж.б. у.с. маалыматтар да түшүрүлгөн.

Киши мүнөзүндөгү сапаттарды аныктоодо да чүкөнүн конуш абалдарынын аталыштары колдонулган. М., таа – мүчөлөрү төп келген, «айкүрүнөн туруп алыптыр» ж.б.

Чүкө тууралуу фразеологизмдер, айтымдар, идиомалар, табышмактар, макал-лакаптар, уламыштар ж.б. эл арасында кеңири белгилүү. М., *Оңко оюн бузат, Тентек жыйын бузат* (Юдахин К. 1985).

Жогоруда айтылгандардан улам, чүкө жана чүкө оюндары көп мазмундуу (полисемантикалык) жана көп милдеттүү (полифункционалдык) каражат деп тыянак чыгарууга болот.

Диссертациялык иштин 4-бабы ордо оюнун иликтөөгө арналып, **«Ордо оюну – кыргыздардын чүкө оюндарынын туу чокусу»** деп аталды. Баптын 1-параграфы **«Ордо оюнунун келип чыгышы, түрлөрү жана жалпы эрежелери»** деп аталып, ордо оюнунун келип чыгышы, түрлөрү каралды. Чүкө оюндарынын башка түрлөрүнө караганда *«Ордо»* оюну тууралуу маалымат көбүрөөк сакталгандыгын ар кыл булактардан байкоого болот.

Ордо оюнунун келип чыгуусун мамлекеттик түзүлүштүн түптөлүшү менен байланыштырган пикирди аңгеме курган респонденттердин басымдуу бөлүгү айтышты. Ордо оюнунун маани-маңызы мамлекеттик чек араны билдирүүдөн да кеңири, философиялык өнүктө түшүндүрүп берүүгө аракет жасаган пикирлер да болду. Ордо оюну тууралуу “кыргыз элинин турмушунун энциклопедиясы” аталган «Манас» эпосунда эпизоддор көп кездешет. Алардын биринде: *Баштаптыр Манас ордону./Ордо деген оюнду / Бизге мурас койгону* - деп айтылат. Ордо оюнун «Манас» эпосуна байланыштырган пикирди бир катар изилдөөчүлөр эмгектеринде белгилешет. *Ордо оюну* кыргыздардан башка эч бир этностордо кездешпеген феноменалдык көрүнүш.

Учурда ордо оюнунун төмөнкүдөй түрлөрү белгилүү: *Алп ордо, Чоң ордо, Кичи ордо, Чурмуй ордо, Абалак ордо*. Белгилей кетчү нерсе, ордо оюну – дасыккан, машыккан жигиттердин, эрлердин оюну. Аны кичине, тестиер балдар ойнобойт. Аларга эч ким деле тыюу салбайт, бирок, бул оюндун салт катары сакталып келген жазылбаган кодекси бар, ага ылайык ордо оюнунда ойноочулардын курактык өзгөчөлүгү эске алынган. Бүгүнкү күндө, бизге белгилүү болгондой, ордо атууда томпой же абалак колдонулат. Томпой да, абалак да чүкө оюндарынын башка түрүн ойноодо колдонулбайт (сейрек колдонулат). Башка элдик чүкө оюндарына салыштырмалуу ордо оюнуна коюлуучу талаптар катаал жана анын эрежелери өтө татаал.

Ордо оюну жер-жерлердеги варианттарында айрым айырмачылыктарга ээ болгону менен негизги өзөктүү мазмуну, ойноо эрежелери сакталган коомдук көрүнүш болуп саналат. Ордонун бардык варианттарында өзөктүү эрежелери сакталат. Ордо оюну бүгүнкү күндө спорттун бир түрү катары спорт менен алектенген белгилүү гана чөйрөдө ойнолууда. Ошондой эле коомдук-маданий иш-чараларда, жеке мүнөздөгү той-аштарда да ордо соорундуу байгелер менен коштолуп ойнолуп жаткандыгы тууралуу айрым маалыматтар бар.

4-баптын «**Ордо оюнунун мамлекет идеясына байланыштуу саясий өнүктөрү жана тарыхый тажрыйба**» аталыштагы 2-параграфында аталган оюндун элдин турмуштук тажрыйбасы менен жуурулушуусу, эриш-аркакталышы маселеси каралган. Ордо оюнунда кыргыз мамлекеттүүлүгү жаатындагы элдин мүдөө-максаты, тилектери, кыялдары камтылып, эгемендикке жетүүнүн жана анын сакталышын камсыздоонун жолдору, элдин дүйнө таанымы идеалдаштырылып берилген. Ордо оюну байыртадан ойнолуп келгендиги кыргыз санжыраларында да айтылат. Ордо оюнунун башталышы өтө сөөлөттүү окуя катары “Манас” эпосунда саймедирленип сыпатталат. Ордо оюнуна мүнөздүү жалпы түшүнүктөр, айталы: *чийини, борбору (бырбыры), томпой, хан, чүкөлөр* ж.б. эл ичинде түрдүүчө сыпатталат. Элдин дүйнөтаанымында ордо оюн катары эле эмес, ынтымакка чакырган коомдук-маданий окуя катары кеңири мааниде кабылданып келген.

Ордо оюнунун ар бир элементи бул оюндан да кеңири түшүнүктөрдү камтып турат. Айталы, ордонун чийини, борбору, ортосуна коюлган хан,

хандын жанындагы эки чүкө, ханды айланта тигилген чүкөлөр, оюндун эрежелери, оюнчулардын аталыштары – дээрлик бардык компоненттер, көрүнүштөр, элементтер (тогуз коргоол, дойбу, чатыраш, б.а. шахмат оюнундагы камтылган идеялар сыяктуу эле) терең философиялык чечилишке ээ. Айрым серепчилер ордо оюнунун эрежелерин аскердик терминологиянын жашыруун коду катары да түшүндүрүп келишкен.

Ордо оюнунун кыргыздарда эле болушу – анын байыркы эл катары этностук-маданий өзгөчөлүгүн белгилейт. «Манас» эпосу кыргыз элине гана таандыкталган сыяктуу, *ордо* оюнунун кыргыз элинде гана ойнолуп, башка бир да элде кездешпегендиги диссертацияда баса белгиленген.

КОРУТУНДУ

Чүкө оюндары бүтүндөй дүйнө жүзүнүн басымдуу бөлүгүндө, асыресе Евразия калктарында (негизинен, Ыраакы Түндүктөгү тундра аймагынын көпчүлүк бөлүгүнөн түштүгүрөөктө) ойнолуп келген байыркы элдик оюндардын бири катары жалпы эле адамзаттын заттык эмес маданий мурасынын катарына кирет. Чүкө оюндары бир нече миңдеген жылдар аралыгында улам кийинки муун тарабынан маани-мазмуну жагынан байытылып, өнүктүрүлүп, жаңыланып, жаңы оюндар (анын ичинде стратегиялык жана логикалык ой калчоону талап кылгандары) менен толукталып келген. Көөнө доорлордо чүкөнүн өзү төлгө, тумар катары да пайдаланылган, адамзаттын эволюциялык өнүгүүсү менен мындай түшүнүктөр диний ишеним куралы катары колдонуудан калып, бул өндүү жөрөлгөлөр акырындап жоюла берген.

Диссертацияда жалпы чүкө оюндары тууралуу евразиялык мейкиндикти алкагына алган жалпылама маалыматты камтуу менен бирге, кыргыз элинин нукура улуттук оюндары катары сакталып келе жаткан чүкө оюндарынын түрлөрү жөнүндө да өзгөчө маалымат берилди жана тиркемеде атайын глоссарий камсыздалды.

Чүкө оюндары жеткинчектердин жана жаштардын оюн-зоок көңүл ачуусуна жана дене тарбиясына байланыштуу оюндарынын бири катары тамыр жайып, бара-бара кыргыздардын арасында чүкө оюндарынын эң толумдуусу – *ордо* оюнуна өсүп жеткен. Демек, ордо оюну кыргыздардын чүкө оюндарынын туу чокусу – энциклопедиялык жыйындысы десек болот.

Бул оюн элди, мамлекетти, коомду кантип башкарып, аны багыттоонун, коргоонун жолдорун аныктоого үйрөтөөрү тууралуу диссертацияда чагылдырылды жана “Манас” эпосунун ар кыл варианттарындагы ордо оюнуна байланышкан кызыктуу үзүндүлөр келтирилди.

Диссертациялык изилдөөдө төмөнкү *тыянактарды сунуштайбыз*:

Мезгилдик жана мейкиндик кеңири алкакты камтыган чүкө оюндарынын дүйнө элдериндеги өнүгүү динамикасы бир кылка болбосо да, чүкөлөр менен байланыштуу оюндар бүгүнкү күнгө чейин сакталып келүүдө;

Чүкө оюндары адамзаттын алгачкы өндүрүмдүү ишмердигинин бири болгон мал чарбачылыгы (аңчылык менен да) менен байланышы

болгондуктан, дүйнө элдеринин дээрлик бардыгында кеңири колдонулган. Муну чүкө оюндарынын таралуусунун кеңири мейкиндигинен эле көрүүгө болот. Демек, чүкө оюндары кыргыздардын эле эмес, жалпы адамзаттын оюн-зоок ишмердигинин алгачкыларынан болгон;

Чүкөлөр, бир караганда, эң жөнөкөй, жалпыга жеткиликтүү көп тармактуу пайдаланылуучу оюн каражаты, ошол эле учурда ал сакралдуу, б.а. “ыйыкталган” феноменалдык көрүнүш катары кабыл алынган доорлор болгон;

Кыргыз элинин чүкө оюндары – көөнө доорлордон бери сакталып келген жалпы дүйнөлүк чүкө оюндарынын ажырагыс бир бөлүгү;

Кыргызстанда табылган археологиялык мол артефакттар чүкө оюндары жалпы Теңир-Тоо жана Памир аймактарында байыркы доорлордон бери жергиликтүү көп этностуу калайыктын маданий турмушунун, диний ишенимдеринин жана спорт оюндарынын алкагында ойнолуп келгендигин тастыктайт;

Чүкө оюндары – Евразия мейкиндигиндеги калктардын ортосунда этномаданий карым-катышты, социалдык-экономикалык алакаларды өөрчүтүүдө огожо болушкан;

Көөнө замандардан бери чүкө оюндары адеп-ахлактык, этикалык-эстетикалык тарбия берүүдө, өсүп келе жаткан муундардын инсандык түптөлүүсүндө кыйла мааниге ээ болгон;

Дүйнөтаанымды калыптандырууда, когнитивдик, ой чабыттык көндүмдөрдү өстүрүүдө, интеллектуалдык потенциалды өнүктүрүүдө, шамдагай жана сергек ойлогон жоокерди жана саясатчыны тарбиялоодо чүкө оюндарынын тийешелүү мааниси бар;

Чүкө оюндарынын тарых-таржымалын иликтөө аркылуу ар кыл цивилизациялык очоктордун өз ара карым-катнашын чагылдыра алабыз;

Кыргыздын ордо оюну – бул эгемен өлкөнү сактоо жана чындоо багытындагы мамлекеттик идеологияны чагылдырып келген оюн деп айтууга толук жөн бар. “Манас” эпосундагы ордо оюну тууралуу баяндар дагы бул эпостун мамлекеттүүлүктү сактоо идеясына жуурулуштурулуп берилген;

Чүкө оюндары дүйнө элдеринин дээрлик баарында ойнолгону менен, ордо оюну бир гана кыргыздарда катталып калган жана ордо оюну – жалпы чүкө оюндарынын бир катар түрлөрүн жана алардын эрежелерин өзүнө камтый алган. Ал эми ар түрдүү чүкө оюндарынын (үч тапан, жедирмек, ашык, кен, кан таламай, упай ж.б.) ойнолушу аркылуу жеткинчек бала баралына келгенде ордо оюнун ойноосу үчүн камылга жүрө берген.

Диссертациялык эмгектин тиркемесиндеги карта, сүрөт, видео сыяктуу кошумча мультимедиялык маалыматтар жана сөздүк (гlossарий) аркылуу бул этнографиялык изилдөөнүн даректик жана визуалдык маалымат кампасы катары мааниси бекемделди.

Диссертациялык эмгектеги *практикалык сунуштар*:

1) Чүкө оюндарынын жаңы стилдештирилген түрлөрүн Кыргызстанда кеңири жайылтуу аракеттери буга чейинки этнографиялык булактарда

чагылдырылган чүкө оюндарынын айрым эски түрлөрүнүн акырындап унутулушуна кедерги болбоосу үчүн Кыргыз Республикасынын тийешелүү министрликтери жана спорттук-маданий мекемелери биргелешип чара көрүүсү абзел.

2) Ордо оюнунун түрлөрү боюнча ырааттуу мелдештер, чемпионаттар Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын алкагынан сырткары да мезил-мезгили менен облустук, жумурияттык, чөлкөмдүк жана эл аралык деңгээлдерде өткөрүлүшү керек.

3) Чүкө оюндары тууралуу түрк жана монгол тилдүү элдердин алтай таануу, түркология, монголистика жаатындагы илимий-тажрыйбалык жыйындары менен фестивалдарынын алкагында да, жана өз алдынча да ушул темага байланыштуу да илимий жыйындар уюштурулушу керек (буга Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, ЖОЖдордогу, музейлердеги жана башка илимий мекемелердеги чүкө таануу менен алектенген адистер камтылууга тийиш);

4) Интернетте кыргыздын чүкө оюндары тууралуу кыргыз, англис, түрк, орус ж.б. тилдеринде атайын барак ачып, анда мультимедиялык (аудио, видео, сүрөт ж.б.) маалыматтарды камтуу керек;

5) Маалымат технологиясы жаатындагы адистер ар кыл саамалыктарды сунуштап, уюкфон үчүн ордо оюну жана башка чүкө оюндары менен байланыштуу тиркемелер иштеп чыгышы абзел жана ал тиркемелер да тарыхый мурасыбызды сактоодо жана жайылтууда өз салымын кошууга тийиш;

6) Кыргызстандын жарандык коомуна жана педагогдор жамаатына чүкө оюндарын сактап калуу жана өнүктүрүү боюнча кызматташтык долбоорлорун биргелешип иштеп чыгууну сунуштоо алгылыктуу;

7) Кыргыздын чүкө оюндары тууралуу башка өлкөлөрдөгү диаспоранын чыгармачыл жана элдик спорт боюнча өкүлдөрүн катыштыруу аркылуу илимий жыйындарды жана маданий чараларды, фестивалдарды, мелдештерди өткөрүү, аларга Кыргызстандын өзүндө байырлап жаткан теги башка этностордун өкүлдөрүн ырааттуу камтуу зарыл;

8) Чүкө оюндарынын кыргыздарга таандык түрлөрүн, асыресе ордо оюнун, дүйнөгө кеңири таанытуу, ал эми Кыргыз өкмөтү аларды адамзаттын заттык эмес маданий мурастарынын бир бөлүгү катары расмий каттоо сунушун ЮНЕСКОго жиберүүсү алгылыктуу;

9) Чүкө оюндары тууралуу атайын окуу-усулдук колдонмо, окуу китептерин жана жаш муундарга ылайыктуу көркөм (поэзиялык жана прозалык) чыгармаларды, даректүү жана көркөм тасмаларды, мультфильмдерди, театрда ылайыкташтырылган сценарийлерди, интернеттеги мультимедиа ресурстарын жаратуу багытында Кыргызстандагы чыгармачыл коомчулук үчүн атайын сынактарды уюштуруу жана чүкө таануу, ордо оюнун таануу жаатындагы адистерди даярдоо алгылыктуу.

Жалпылап айтканда, байыртадан кылымдарды карытып келген чүкө оюндары заманбап кыргыз жарандык коомунун бул этнографиялык мурасты

сактоо көйгөйлөрүнө кайдыгер калбастан, бул максатта иштиктүү салым кошуусун талап кылаарын илимпоз этнографтар жамааты да калың элге ырааттуу түшүндүрүүсү зарыл.

**Издөнүүчүнүн диссертациялык тема боюнча жарык көргөн
макалалары:**

1. Рысмендеева Н.К. Жүсүп Мамай вариантындагы «Манас» эпосунун айрым өзгөчөлүктөрү [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Жүсүп Мамай: Заманыбыздын залкар манасчысы: Кытайлык залкар манасчысы Жүсүп Мамайдын чыгармачылыгына арналган илимий баяндамалардын жана макалалардын топтому/Бишкек: “Махprint” басмаканасы, 2014. – 272 б. ISBN - 978-9967-12-394-6. (225-228-бб.).
2. Рысмендеева Н.К. Элдик чыгармаларда баланын төрөлүшүнө арналган каада-салттын этнографиялык мааниси [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Амантур Сейталы уулу Акматалиев - чыгаан калемгердин 80 жылдыгына арналган жыйын. -Б.:2014.-170 б. -ISBN 9789967124462 (122-126-бб.).
3. Рысмендеева Н.К. Manas tarihin manevi mirasidir [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Türk dünyasi. sivil toplum zirvesi. bildiriler, Eskişehir. -2014. – 728 б. ISBN: 978-605-86738-1-6 (417-419-бб.).
4. Рысмендеева Н.К. Элдик чыгармаларда баланын төрөлүшүнө арналган каада-салттын этнографиялык мааниси [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Ала-Тоо кыргыз-түрк уиверситетинин Жарчысы. -Б.: 2015. №2. ISSN: 1694-5263 (65-70-бб.).
5. Рысмендеева Н.К. Улуттук дүйнөтаанымдын калыптанышында "Манас" эпосунун жана элдик оюндардын мааниси [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Жүсүп Мамай (1918-2014): Дастанда калган өмүр: баяндамалардын жана макалалардын топтому / Редколлегия Т.К. Чоротегин, А.Эркебаев. – Б.: “Махprint”, 2015. –232+ivб., сүрөт ISBN 978-9967-12-486-8 (41-44-бб.).
6. Рысмендеева Н.К. "Манас" эпосундагы ат оюндарынын этнографиялык иликтөөлөрдөгү мааниси [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты - Мурас фонду. –Тарых жана мурас түрмөгү. -Бишкек: “Махprint” басмаканасы, 2016. (351-354-бб.).
7. Рысмендеева Н.К. Билим берүүдөгү компетенттүүлүк түшүнүгүнүн салттык билим берүүдөгү негиздери (чүкө оюндарынын мисалында)[Текст] / Н.К. Рысмендеева // Эл аралык Ататүрк-Алатоо университетинин басылышы Бишкек, 2017, – № 2 (173-177-бб.).
8. Рысмендеева Н.К. Кыргыз элинин чүкө оюндарынын улуттук дүйнөтаанымдын калыптануусуна тийгизген таасири. [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Түрк элдеринин салттуу спорт оюндары II-Türk Halklarinin Geleneksel Spor Oyunlari-II. Б.: КТМУ, 2018 -320 б. ISBN 978-9967-9144-1-4 (263-267-бб.).
9. Рысмендеева Н.К. Чүкө оюндарынын генезиси тууралуу [Текст] / Н.К. Рысмендеева // И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш. Б., 2018-Б., 2017. 108 б. ISBN 978-9967-04-792-1

10. Рысмендеева Н.К. Народные игры кочевых кыргызов в историко-эпическом отражении [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Актуальные научные исследования в современном мире. Выпуск 2(46), часть 6. Переяслав-Хмельницкий, 2019. (121-127-бб.)
11. Рысмендеева Н.К. Обычай и традиции, игры кочевых народов, связанные с астрагалами (на примере кыргызского народа) [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Актуальные проблемы монголоведных и алтаистических исследований. Материалы III Международной научной конференции. Элиста: Изд-во Калм. уни-та, 2019. 491 с. – ISBN 978-5-91458-324-5 (121-127-бб.)
12. Рысмендеева Н.К. Чүкө – салттуу маданияттын символу. [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Вестник Иссык-Кульского университета им. К.Тыныстанова. –Каракол, 2021. ISBN 1561-9516. (59-64-бб.)
13. Рысмендеева Н.К. Манас» эпосу жана ордо оюну - элдик дүйнөтөөнүн өзөгү. [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Ала-Тоо эл аралык университетинин басылышы. –Б., 2021. –№4 Online ISSN: 16947916 (120-129-бб.)
14. Рысмендеева Н.К. Ордо оюнунун келип чыгышы жана азыркы таптагы абалы тууралуу. [Текст] / Н.К. Рысмендеева // Вестник Кыргызстана, №2 (2), 2021 (111-118-бб. – Калемдеш – Т.К.Чоротегин (Чороев).
15. Рысмендеева Н.К. Игры в альчики народов Евразии [Текст] / Н.К. Рысмендеева // [Актуальные вопросы образования и науки](#). – Архангельск, 2022. № [1 \(73\)](#) ISSN: 1996-9929 (55-58-бб.)

Рысмендеева Назгүл Качкынбаевнанын “Кыргыз элинин чүкө оюндары» деген темада 07.00.07 – этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: чүкө, чүкө оюндары, полисемантикалык маани, чүкө оюндарынын түрлөрү, ордо, ордонун түрлөрү, томпой, абалак, сакралдуулук.

Изилдөөнүн объекти: кыргыз элинин чүкө оюндары.

Изилдөө предмети: кыргыз элинин заттык эмес маданиятынын ажырагыс бөлүгү болгон чүкө оюндарынын негизги түрлөрүнүн жаш курактык, жыныстык өзгөчөлүктөрүнө, муундардын коомдогу ээлеген ордуна, башкача айтканда, социалдык абалына, ойнолуу ыгына (пассивдүү жана активдүү ыктарына), чөлкөмдүк айырмачылыктарына байланыштуу, чүкөнүн өзүнүн полисемантикалык жана функционалдык маани-маңызын талдап иликтөө.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз элинин чүкө оюндарынын евразиялык калктардын чүкө оюндарына салыштырма этнографиялык изилдениши, чүкө оюндарынын, анын ичинде кыргыздарда гана сакталган ордо оюнунун көп тарамдуу маңызын, социалдык-маданий жана башка өңүттөрдөгү маанисин ачып берүү.

Изилдөө усулдары: тарыхый-диалектикалык методологиялык мамилеге негизделүү менен хронологиялык усул, корреляциялык анализ, системдик сереп салуу, салыштырма-тарыхый усул, контент анализи, терминологиялык анализ усулу, тандоо усулу, байкоо жүргүзүү, маектешүү, вербалдык-коммуникативдик усул, эксперттик баарлашуулар (интервьюлар ж.б.), социалдык байкоо, лексико-фразеологиялык терминдерге анализ жасоо усулу, картография, визуалдык-мультимедиа усулу, иллюстрациялык мисалдар усулу ж.б. колдонулду.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы: чүкө оюндары тарыхый-этнографиялык өңүттөн алгачкы ирет диссертациялык деңгээлдеги айрыкча иликтөөгө алынды; Евразия элдеринде (анын ичинде түрк элдеринде, кыргыздарда) чүкө оюндарынын көп тарамдуу маанилери салыштырмалуу изилденди; ар кыл булактардан топтолгон чүкө оюндарынын маалыматтык жыйнагы түзүлдү; чүкө оюндарынын жана чүкөнүн башка өңүттөрдө колдонулушу эл аралык жана жумурияттык тренинг-семинарларда тескелди; кыргыз элинин *Унай чүкө шылдырак* балдар музыкалык аспабы калыбына келтирилди жана балдар бакчасында апробацияланды; чүкөгө жана чүкө оюндарына, анын ичинде ордо оюнуна байланыштуу глоссарий (сөздүк) түзүлүп, илимий айлампага киргизилди.

Колдонуу боюнча сунуштар: Диссертациянын маалыматтары кыргыз элинин улуттук оюндарына, анын ичинде чүкө оюндарына байланышкан этнографиялык жана этномаданий комплекстүү, өзөккү изилдөөлөрдү жүргүзүүдө колдонулушу мүмкүн. Ошондой эле, бул маалымат топтому дене тарбиясы жана спорт жаатында иш алып баргандар жана жалпы эле коомчулук үчүн кыргыз элинин руханий жана заттык эмес маданий мурастарын жеткинчектерге тааныштырууда жана жалпы коомчулукка жайылтууда кызмат кыла алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Рысмендеевой Назгуль Качкынбаевны на тему «Кыргызские народные игры в альчики» на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – этнография, этнология и антропология (Бишкек, 2022)

Ключевые слова: альчики, игры в альчики, полисемантическое значение, ордо, виды игры в ордо, Кыргызстан, Евразия, народные игры, нематериальная культура, наследие.

Цель исследования: Сравнительное этнографическое исследование кыргызских народных игр в альчики с играми в альчики у народов Евразии; раскрытие многогранной сути игры в ордо и ее значения в социально-культурном и других аспектах.

Объект исследования: кыргызские народные игры в альчики.

Предмет исследования: выявить основные виды игр в альчики, являющихся неотъемлемой частью нематериальной культуры кыргызского народа, систематизировать их по возрастным, половым особенностям, положению поколений, занимаемому в обществе, т.е. их социальному статусу, способу игры (пассивные и активные), изучить полисемантическое и функциональное значение самого альчика.

Связь темы диссертации с основной научно-исследовательской работой. Диссертация выполнена на базе кафедры Истории Кыргызстана и этнологии факультета Истории и социально-правового образования им. Э.Ж.Маанаева КГУ им. И.Арабаева и считается инициативной работой.

Методология и методы исследования: на основе историко-диалектического методологического подхода, были использованы: хронологический метод, корреляционный анализ, системный анализ, сравнительно-исторический метод, контент анализ, метод терминологического анализа, метод отбора, наблюдение, беседа, вербально-коммуникативный метод, экспертная беседа (интервью и др.), социальное наблюдение, анализ лексико-фразеологических терминов, картография, визуально-мультимедийный метод, метод иллюстрационных примеров и др.

Полученные результаты и их новизна: впервые в кыргызской исторической науке было проведено, в рамках диссертации, исследование игр в альчики в историко-этнографических аспектах; проведено сравнительное исследование полисемантических значений игр в альчики у народов Евразии (в том числе у тюркских народов, кыргызов); составлен информационный свод игр в альчики, собранных из различных источников; были рассмотрены вопросы использования игр в альчики и самих альчиков в других аспектах на тренинг-семинарах международного и республиканского масштаба; воссоздан и апробирован в детском саду кыргызский детский музыкальный инструмент *Унай чүкө шылдырак*; создан глоссарий (словарь), связанный с альчиками, играми в альчики, в том числе с игрой в ордо, и введен в научный оборот.

Рекомендации по практическому использованию: Материалы диссертации могут быть использованы при проведении комплексных этнокультурных и этнографических исследований и написании учебников, связанных с кыргызскими народными играми, в том числе играми в альчики. Также, данный свод сведений может послужить для деятелей в области физического воспитания, спорта и культурного просвещения, а также для широкой общественности, в ознакомлении подрастающего поколения с наследием духовной и нематериальной культуры кыргызского народа и в распространении его для всей общественности.

SUMMARY

of the thesis by Nazgul Rysmendeeva on the topic: “The Kyrgyz Folk Games of Astragalus” written for the degree of Candidate of Historical Sciences, Specialty 07.00.07 – Ethnography, Ethnology and Anthropology (Bishkek, 2022)

Keywords: Astragalus, game of astragalus, polysemantic meaning, Ordo, types of Ordo game, Kyrgyzstan, Eurasia, folk games, intangible culture, heritage.

Purpose of the thesis: Comparative ethnographic study of the Kyrgyz folk games of astragalus with the astragalus games among the peoples of Eurasia; disclosure of the multifaceted essence of the Ordo game and its significance in socio-cultural and other aspects.

The object of the study is the Kyrgyz folk games of astragalus.

The subject of the research is to identify the main types of the astragalus games, which are an integral part of the non-material culture of the Kyrgyz people; to systematize them according to age, gender characteristics, the position of generations occupied in society, i.e. their social status, the way of playing (passive and active), to study the polysemantic and functional meaning of the astragalus itself.

Connection of the dissertation topic with the main research work. The dissertation was carried out at the Department of Kyrgyzstan History and Ethnology at the Faculty of History and Social and Legal Education named after E.Maanayev at the Kyrgyz State University named after Ishenaly Arabayev and it is an initiative scientific work.

The methodology and methods of the thesis: based on the historical and dialectical methodological approach, the following methods were used: chronological method, correlation analysis, system analysis, comparative historical method, content analysis, terminological analysis method, selection method, observation, conversation, verbal communicative method, expert conversation (interview, etc.), social observation, analysis of lexical and phraseological terms, cartography, visual-multimedia method, method of illustrative examples, etc.

The results obtained and their novelty: for the first time in Kyrgyz historical science, research on astragalus games was carried out as part of a dissertation in historical and ethnographic aspects; a comparative study of the polysemantic meanings of astragalus games among the peoples of Eurasia (including the Turkic peoples, the Kyrgyz) was carried out; an information set of astragalus games collected from various sources was compiled; the issues of using astragalus games and the astragalus itself in other aspects were considered at training seminars of international and republican scale; the Kyrgyz children's musical instrument Upai chuko shyldyrak was recreated and tested in the kindergarten; a glossary (dictionary) was created related to astragalus, and astragalus games, including the game of ordo, and it was introduced into scientific circulation.

Practical significance of the results obtained in the dissertation. The dissertation materials can be used in conducting complex ethnocultural and ethnographic research and writing textbooks related to Kyrgyz folk games, including astragalus games. Also, this set of information can serve for figures in the field of physical education, sports and cultural education, as well as for the general public, in familiarizing the younger generation with the heritage of the spiritual and intangible culture of the Kyrgyz people and in distributing it to the whole public.